

K PODSTATĚ A K POVAZE ROZDÍLŮ MEZI PROJEVY MLUVENÝMI A PSANÝMI

MIROSLAV GREPL (Brno)

V souvislosti s úkolem zkoumat syntax mluvených projevů je třeba si klást otázku nejen o podstatě, ale také o povaze specifických diferencí v jazykové výstavbě projevů mluvených a psaných.

1. K podstatě těchto rozdílů bylo mnoho řečeno a naznačeno v referátu s. Hausenblase.

Je žádoucí, abychom v charakteristice mluvených projevů vždy náležitě rozlišovali činitele (podmínky) jazykové výstavby mluvených projevů (např. situační zakotvenost, nedostatek větné perspektivy, improvizovanost atd.) od jejich konkrétního odrazu v promluvě, tj. od vlastních jazykových rysů ve stavbě promluvy (např. eliptičnost, dodatkové připojování, expresivita a citové zabarvení, častý „subjektivní“ slovosled apod.). Poněkud zvláštní místo v charakteristice mluveného projevu zaujímají po mém soudu také ty znaky, které postihují pouze skutečnosti vyplývající z grafické (v protikladu k akustické) materializace jazykového projevu a důsledky těchto skutečností, jak se projevují ve vztahu ke konzumentu (např. realizace na ploše a v časové linii, [ne]opakovatelnost, [ne]uchovatelnost projevu apod.). Tyto „rysy“ nelze klást do jedné roviny s těmi, které jsem připomněl výše, nelze obojí mechanicky směšovat, neboť představují různé aspekty, nebo i zcela různé pojetí toho, co se označuje termíny „mluvený jazyk“, „mluvená řeč“ nebo „mluvený projev“.

Při vlastní analýze mluvených projevů je třeba se pokusit ukázat, jak se který činitel konkrétně odráží v jazykové výstavbě promluvy, a to i tehdy, je-li daný rys výslednicí činitelů několika; jeden však bývá zpravidla dominantní.

Ke specifickým činitelům (podmínkám) výstavby mluvených projevů, jak je charakterizoval s. Hausenblas, chei připojit jen několik, většinou diskusních poznámek a námětů.

Sepětí mluveného projevu se situací (situační zakotvenost) má dva aspekty: přítomnost objektu sdělení při promluvě a přítomnost adresáta projevu.

Přítomnost objektu sdělení je pro mluvené projevy charakteristická, ale nemusí být vždy a není nutná. Je-li objekt projevu přítomen, odráží se tento faktor v jazykové výstavbě promluvy způsobem velmi aktivním (velká situační eliptičnost, hojná přímá ukazovací slova apod.).

Adresát je při mluveném projevu přítomen vždy, neboli, každý mluvený projev má (musí mít) zcela konkrétního adresáta. To vyplývá z té prosté skutečnosti, že mluvený projev je neopakovatelný, trvale neuchovatelný a že tudíž musí být někým vnímán přímo v průběhu své realizace.¹ Připomenutá skutečnost představuje po mém soudu podstatný rozdíl v podmínkách (činitelích), za kterých se realizuje projev mluvený v protikladu k psanému. I projevy psané jsou sice určeny konzumentům, ale zpravidla nikoli bezprostředně.

Konkrétní přítomnost adresáta projevu se stává velmi významným aktivním faktorem ve vlastní jazykové výstavbě mluveného projevu. Mluví s ním „počítá“. Je třeba tu rozlišovat v podstatě dvě varianty:

- a) adresát je jen konzumentem projevu; např. při vypravování o něčem;
- b) adresát splývá s objektem projevu, je jeho součástí.

V prvním případě se odráží konkrétní přítomnost adresáta v jazykové struktuře promluvy v hojných kontakto-*vých* slovech, obratech, osloveních (*viš, víte, no né?*, dativy sdílnosti, vokativy aj.) do projevů vkládaných, ale neposunujících dopředu výpovědní obsah — nejsou to nositelé výpovědní dynamiky.

V druhém případě se konkrétní přítomnost adresáta projevuje nejen v kontakto-*vých* výrazech, ale hlavně v užívání přímých výzvo-*vých* vět (tj. otázek a vět imperativních). To je základní rozdíl mezi projevy psanými a mluvenými.

Moment tzv. nepřipravenosti (improvizovanosti) se v jazykové výstavbě mluveného projevu nejvýrazněji projevuje v tzv. dodatkovém přičleňování. Protože jde o jev typicky mluvený, bylo tak trochu omylem, když se — i u nás — někdy studoval na materiále projevů psaných. (V psaném jazyce nemůže být aditivnost odrazem improvizovanosti, tj. nedostatku větné perspektivy! — ale právě naopak promyšleného záměru, volby.) Také východisko pro interpretaci a hodnocení aditivně připojených částí výpovědi není dosud vyjasněno. Z podstaty jevu je však vcelku patrné, že se dodatkově může k výpovědi připojovat buď to, co jako známé (samozřejmé) vyplývá ze situace nebo kontextu projevu, nebo na druhé straně to, čím se dodatečně zpřesňuje významově nejdůležitější komponent výpovědi. Z toho pak přirozeně plyne, že hodnocení aditivnosti není možné měřítky syntaktickými (podmět, předmět apod.), nýbrž v rovině aktuálního větného členění.²

Na vyjádření sdělného obsahu má mluvený projev k dispozici vedle prostředků jazykových také prostředky zvukové a prostředky motorické (gesta a mimiku). V psaných projevech se tedy sdělný obsah vyjadřuje pomocí jedné semiologické soustavy (jazykové), kdežto v projevech mluvených vlastně kombinací tří semiologických soustav. Je jasné, že důsledky, které z toho plynou pro rozdílnou jazykovou výstavbu projevů mluvených (např. postavení jádra ve výpovědi, jazyková eliptičnost, častá apoziopéza aj.) a psaných, jsou značné.

¹ Magnetofonové záznamy a gramofonové desky nejsou argumentem proti; jde tu buď o zachycený projev mluvený (s konkrétním adresátem) nebo o čtený projev psaný.

² Viz zde příspěvek S. Prokešové, str. 348 n.

2. Neméně důležitá je také otázka o povaze jevů typických pro jazykovou výstavbu mluvených projevů. Jde o to, zda jsou to jevy povahy systémové nebo řečové, tj. zda ve struktuře promluvy náležejí k jejím složkám systémovým nebo k jejím složkám řečovým.

Už sám fakt, že typické rysy výstavby projevů mluvených zjišťujeme v opozici k projevům psaným ukazuje na to, že jde o jevy povahy řečové. Jsou to jevy charakteristické pro všechny mluvené projevy, typické pro každý mluvený projev, ať spisovný nebo nespisovný. To znamená, že je nalézáme stejně tak v mluvených projevech spisovného jazyka, jako v mluvených projevech nářečních, interdialektických, hovorových apod.; nemůže tomu být jinak, neboť jsou odrazem vždy týchž činitelů (podmínek), společných všem mluveným projevům vůbec. Jsou v podstatě charakteristické i pro výstavbu mluveného projevu v jiných jazycích. To nejlépe dokazuje jejich řečovou povahu.

Z uvedené povahy jazykových rysů typických pro mluvené projevy ovšem plyne, že je nelze spojovat s nějakým konkrétním útvarem národního jazyka, tj. že v nich nelze vidět specifické rysy promluv nářečních nebo hovorových apod. Tyto jevy nepatří svou povahou ani jen k soustavě nářečí, ani k soustavě jazyka spisovného; jsou to, jak uvedeno, řečové složky v mluvených projevech vůbec.

Je jisté, že v nářečních promluvách a vůbec nespisovných promluvách je těchto jevů kvantitativně více než v mluvených projevech spisovných; ale z kvantity samé nelze ještě vyvozovat závěr, že jde o jevy typicky nářeční nebo hovorové, zkrátka o jevy stojící v opozici k soustavě spisovné.

Na druhé straně nelze ovšem zase pokládat za rysy jazykové výstavby mluvených promluv takové jevy, které jsou ve skutečnosti typické přímo pro určitý útvar národního jazyka, tj. pro dialekt, pro obecnou češtinu, pro hovorový jazyk nebo pro soustavu spisovnou. Takové jevy nenáležejí už k řečové složce mluveného projevu, nýbrž k jeho složce systémové a necharakterizují mluvený projev vůbec, ale jen jistý (zpravidla nespisovný) útvar národního jazyka (např. dialekt) v opozici ke spisovnému systému. To je třeba mít na paměti také při postulátech na realizaci srovnávacího studia jazykové výstavby mluvených projevů.

Je tedy nutno přísně odlišovat ty jevy, které jsou opravdu distinktivními znaky dvojice jazyk mluvený \times jazyk psaný (např. aditivnost, kontaktové výrazy, situační eliptičnost atp.) od takových rysů, které jsou distinktivními znaky opozice soustava jazyka spisovného \times nespisovné útvary národního jazyka, jako jsou tzv. jazyk hovorový, obecná čeština, dialekty apod. (např. konstrukce typu *nestát v příkopě byl bych přejeté* apod.). Zdá se, že v knize N. J. Švedovové, *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*, Moskva 1960, jde právě spíše o tyto druhé rysy, tj. o znaky jazyka hovorového proti soustavě spisovné.

3. Výrazová nadbytečnost a na druhé straně výrazová úspornost mluvených projevů jakožto jejich neobecnější charakteristiky jsou důsledkem komplexního působení zmíněných specifických činitelů výstavby mluvených projevů. Tak nadby-

tečnost vyplývá jednak z nedostatku výpovědní perspektivy, jednak z konkrétní přítomnosti adresáta projevu. Za nadbytečné považujeme při tom ty výstavbové prvky promluvy, které mají z hlediska výpovědní dynamiky nulovou nebo takřka nulovou hodnotu (např. neúčinná opakování, zbytečné odkazy, kontaktní slova apod.). Výrazová úspornost mluvených projevů je zase podmíněna situační zakotveností a využíváním prostředků soustavy zvukové a motorické. Vypouštějí se přirozeně komponenty výpovědně nejméně závažné, tedy zřejmé ze situace.

V této souvislosti se chci na okamžik zastavit u časté elipsy určitého slovesa v mluveném projevu, a to jak u elipsy situační (typy *Voda! Vodu! Vodu?*) tak kontextové (typ *honem votevřu dveře a přede mnó chlap*). K vypouštění slovesa dochází nepochybně proto, že také ono (pokud není samo jádrem sdělení) je z hlediska výpovědní důležitosti málo závažným komponentem. Na druhé straně však každé určité sloveso (i obsahově značně vágní) je v plánu mluvnické stavby věty členem maximální důležitosti, neboť je nositelem predikačních kategorií — času a modu. Vynechání určitého slovesa ve výpovědi není proto stejné jako elipsa jiných situací nebo kontextem daných částí výpovědi. Při elipse slovesa je třeba predikační kategorie vyjádřit „náhradním“ způsobem, neboť vyjádřeny nějak býti musí. Pokud jde o kategorii času, je při kontextové elipse vyjádřena časem okolních výpovědí: *věcházel sem z lesa a najednó přede mnó zajíc a pelášel zrovna do teho kóta*. U elipsy situační (typ *Voda!*) jde vždy o časovou platnost přítomní; situační elipsa slovesa s jinou časovou platností (minulou nebo budoucí) je prakticky nemožná.

Druhá predikační kategorie — modus — se při elipse slovesa „náhradně“ vyjadřuje intonací; je to patrné z rozdílné modální platnosti eliptických výpovědí *Vodu!* a *Vodu?* A tu jsme u kořene věci. Elipsa slovesa je umožněna využitím zvukových prostředků, tj. intonace k vyjádření modální platnosti sdělení, a patří tak k podstatným rysům jazykové výstavby projevů mluvených.

4. Nakonec ještě poznámku k tomu, do jaké míry lze při zkoumání jazykové výstavby mluvených projevů vycházet z textů psaných, zejména z beletrie. Pro poznání specifických rysů výstavby mluvených projevů je tu možno využít jen řeči postav, nikoli tzv. řeči autorské. Při tom je si třeba uvědomit, že analýzou řeči románových postav nemůžeme odhalit všechny specifické rysy mluvených projevů, nýbrž jen rysy jistého druhu, tj. jen ty, které vyplývají ze situační zakotvenosti. (Situaci k řeči postav představuje řeč autora!) Mluva postav však nutně postrádá ty rysy, které jsou v mluveném projevu dány nedostatkem větné perspektivy, improvizovanosti nebo využitím prostředků soustavy zvukové a motorické.